

УДК 911.3:338(477.81)

DOI: <http://doi.org/10.32589/2412-9321.29.2024.301705>

В. А. ЗІНЧЕНКО

Київський національний лінгвістичний університет, Україна

e-mail: zinchenko.sputnik@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6987-5532>

І. В. РАШКОВСЬКА

НДЦ “Інститут соціально- правових та політичних досліджень імені О. Яременка”

ННІ права та політології Українського державного університету

імені М. Драгоманова, Україна

e-mail: psychologilona@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2910-1716>

МІСЦЕВІ ГРОМАДИ І ТУРИЗМ В ПЕРІОД ВІДНОВЛЕННЯ ПІСЛЯ ПАНДЕМІЇ COVID-19

Анотація

Метою статті є дослідження впливу місцевих громад на розвиток туризму в Україні в період відновлення після епідемії COVID-19, враховуючи територіальну специфіку та європейський досвід. **Методологічною** базою у даному дослідженні є статистичний, порівняльний, графічний, системний прийоми аналізу, економічне моделювання за статистичними даними останніх років, аналіз та синтез оптимальних теоретичних даних, індукція та дедукція зібраної інформації. **Наукова новизна.** Визначено, що всесвітня пандемія коронавірусу COVID-19 суттєво вплинула на переосмислення діяльності органів місцевої влади і зокрема щодо їх впливу на туризм. Знакова особливість дослідження, що в його основі характеризується діяльність Новосанжарської селищної територіальної громади, яка в 2020 році здійснила прийом громадян, прибувших з Китаю, із фактичного епіцентру коронавірусу. **Результати дослідження.** Підкреслюється, що реформування органів влади місцевих громад, що здійснюється в Україні від моменту її євроінтеграційного шляху, надає можливість розширення їх повноважень, і реалізації в значно ширшому колі питань, в числі яких далеко не останнє місце посідає туризм. Саме він, як унікальний феномен кінця ХХ – початку ХХІ століття, актуалізує потреби суспільства в його морально-етичних запитах, з однієї сторони, а з іншої – надає нові можливості працевлаштування громадян і підняття економічного рівня. Представлено результати визначення оптимальних шляхів взаємодії місцевих громад і функціонування туризму в різноманітних його проявах від краєзнавчих форм до міжнародних бізнесових проєктів, направлених на поповнення бюджету і популяризації України в її туристичних можливостях. У роботі розроблено рекомендації по підвищенню ефективності взаємодії місцевих громад і їх туристичної складової, зокрема сформовано авторське бачення вирішення існуючих в цьому процесі проблем та представлені елементи проєктування шляхів вдосконалення партнерства влади і суб'єктів туристичної діяльності.

Ключові слова: місцеві громади, туризм, управління, координація, євроінтеграція, війна, відновлення, коронавірус.

LOCAL COMMUNITIES AND TOURISM DURING THE RECOVERY PERIOD AFTER THE COVID-19 PANDEMIC

Abstract

The purpose of the article is to study the influence of local communities on the development of tourism in Ukraine during the recovery period after the COVID-19 epidemic, taking into account the territorial specificity and European experience. **The methodological basis** of this study is statistical,

comparative, graphic, systematic methods of analysis, economic modeling based on statistical data of recent years, analysis and synthesis of optimal theoretical data, induction and deduction of collected information. **Scientific novelty.** It was determined that the global pandemic of the COVID-19 coronavirus had a significant impact on the rethinking of the activities of local authorities and, in particular, on their impact on tourism. A significant feature of the study is that it is based on the activities of the Novosanzhar settlement territorial community, which in 2020 received citizens who arrived from China, the actual epicenter of the coronavirus. **Conclusions.** It is emphasized that the reforming of the authorities of local communities, which has been carried out in Ukraine since the moment of its European integration, provides an opportunity to expand their powers and implement them in a much wider range of issues, among which tourism occupies far from the last place. It is he, as a unique phenomenon of the end of the 20th – beginning of the 21st century, that actualizes the needs of society in its moral and ethical questions, on the one hand, and on the other – provides new opportunities for employment of citizens and raising the economic level. The results of determining the optimal ways of interaction of local communities and the functioning of tourism in its various manifestations, from local history forms to international business projects aimed at replenishing the budget and popularizing Ukraine in its tourism opportunities, are presented. The work developed recommendations for increasing the effectiveness of the interaction of local communities and their tourism component, in particular, the author's vision of solving the problems existing in this process was formed and the elements of designing ways to improve the partnership of the authorities and subjects of tourism activity were presented.

Key words: local communities, tourism, management, coordination, European integration, war, recovery, coronavirus.

Вступ. Наявність і характерні ознаки туристичних локацій, їх історико-культурна спрямованість, ідентифікують місцеві громади, показуючи територіальні особливості, в контексті об'єднуваних моментів, демонструючи поняття державності в цілому. Це особливо важливо в часі, коли російська агресія в Україні, ставить під сумнів існування Української державності, фальсифікує історичну дійсність. За подібним сценарієм розгорталися міжнародні конфлікти за перерозподіл територій в багатьох “гарячих точках” світу, як-то відбувалось на Балканах, Близькому Сході тощо. (Вербицька & Хома, 2015, с.45).

Слід зазначити, що українськими науковцями, з історико-політичної точки зору, основні акценти даної проблематики вже розставлені. Чи не самим фундаментальним тут є науковий доробок 2023 року інституту історії Національної академії наук України – дві книги загальним об'ємом більше трьох тисяч сторінок “За ідентичність і незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі”.

У вступному слові відповідального редактора видання академіка НАН України Валерія Смоля зазначається, що від давніх часів історично людина вирізняла себе у часі та просторі. Спершу такі вирізнення побутували на рівні первісних уявлень, які зводились до простої формули – свої та чужі. За такими лініями поділу існували практично всі первісні людські громади – рід, плем'я, етнос (Смолий & Гуржій 1991, с.55).

Але історично життя у своєму розвої до цих давніх маркерів родового поділу невпинно додавало культурні, мовні, суспільні, духовні, політичні, господарські та інші чинники, передумови, процеси, події, обставини. Вони суттєво урізноманітнювали і водночас неймовірно ускладнювали світ людських розрізень. Продуктом такого розрізнення і водночас ствердження загальнонаціональної спільноти стала ідентичність.

Досить часто туризм називають феноменом другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Він повноцінно увійшов у життя людей практично усіх країн світу, став чи не найбільшим джерелом інформованості і задоволення потреб в пізнанні світу, а для багатьох країн – вагомою часткою національного доходу. В системі державного

управління сформовані чіткі вертикалі управління і розвитку туристичної сфери (Захаркіна, 2015, с.22). Проте їх основою були і залишаються місцеві громади, а правильно виважена стратегія розвитку і підтримки туризму на місцях формують якість туристичних послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Узагальнення напрацьовань практично з будь-якого дослідження – завжди було і залишається надійним підґрунтям для його подальшого об'єктивного вивчення. Задана тема не є виключенням. При підготовці даного наукового доробку були використані видання різних країн, в тому числі українські, як загальнодержавного так і місцевого формату.

Так, особливості місцевого розвитку за участі громади: інституційні та прикладні аспекти управління місцевим розвитком, орієнтованим на громаду розглядалися в монографії (Петрушенко (ред.) 2013), роль сільського туризму в сталому розвитку місцевої громади розглядалися в праці Т.Белобородової (2022), управління розвитком туризму в локальних спільнотах враховуючи досвід територіальних громад Хмельницької області вивчено в праці Задворного (2022). Ряд вітчизняних вчених вивчали питання системи управління сферою туризму в умовах децентралізації влади в Україні (Гончарук & Колєда, 2018; Іванов, 2021; Кудла, 2016; Шевцов, 2019). В той же час, роль місцевих громад в розвитку туризму розглядається в працях науковців лише епізодично.

Метою статті є дослідження впливу місцевих громад на розвиток туризму в Україні в період відновлення після епідемії COVID-19, враховуючи територіальну специфіку та європейський досвід.

Для реалізації мети поставлені такі **завдання**: проаналізувати історіографію дослідження; визначити вплив всесвітньої пандемія коронавірусу COVID-19 на діяльність органів місцевої влади на прикладі Новосанжарської селищної територіальної громади; визначити шляхи підвищення ефективності діяльності місцевих громад в Україні.

Методи та методологія проведення дослідження. Методологічною базою у даному дослідженні є статистичний, порівняльний, графічний, системний прийоми аналізу, економічне моделювання за статистичними даними останніх років, аналіз та синтез оптимальних теоретичних даних, індукція та дедукція зібраної інформації.

З допомогою емпіричного та теоретичного загальнонаукового методу дослідження, логічно приходимо до висновку, що одним із найбільш ефективних способів сприйняття ідентичності – є туризм. Через його неформальні прояви, пересічна людина бачить ідентичність в усіх її гранях. Роль та значення місцевих громад у цьому процесі важко може бути переоцінена по тій простій причині, що вона сама є частиною цієї ідентичності.

Виклад та обговорення основного матеріалу дослідження. Місцеві громади в Україні функціонують у відповідності до Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” (1995). За час від цієї дати Верховною Радою України вносилися десятки доповнень, особливо з моменту курсу нашої країни на євроінтеграцію (2004 рік) та початку реформ, пов'язаних із децентралізацією влади (2015 рік). На законодавчому рівні в Україні досить чітко встановлено взаємозв'язок місцевих громад з проблематикою туристичної спрямованості. Спроба проаналізувати ситуацію на місцях показує існуючий досвід і проблеми в цих питаннях.

Для дослідження було взято Новосанжарську селищну громаду Полтавської області, як середньостатистичну центральної частини України. Новосанжарська селищна територіальна громада – територіальна громада в Україні, в Полтавському

районі Полтавської області. Адміністративний центр – селище міського типу Нові Санжари.

У контексті загальновідомої інформації про Нові Санжари, не буде перебільшенням підкреслити, що суттєвим доповненням туристичного ресурсу Новосанжарщини, і безпосередньо Нових Санжар, є наявність на цій території річки Ворскла, яка фактично розділяє населений пункт на дві частини, а лікувально-оздоровчі та відпочинкові об'єкти якого, розташовані на її живописних берегах. Все це в поєднанні з роками сформованою культурою місцевого населення, створює неповторний шарм Новосанжарської громади і її потенційних туристичних можливостей (<https://www.novsan-rada.gov.ua/novi-sanzhary/>).

Мовою фактів, наведе лише декілька яскравих прикладів, що характеризують атмосферу тутешньої громади і її відношення до туризму: за останні два десятиріччя тут відкрито 14 малих архітектурно-пам'яткових форм, що стали справжньою окрасою селища; проведена реконструкція зелених зон, які в тому числі із занедбаних місць, перетворилися в активні комфортні зони відпочинку (облаштовані місця для барбекю, столи та лавки, контейнери для сміття, туалети); систематично проводяться власні місцеві свята, фестивалі, ярмарки (День селища, Свято врожаю, Свято Хліба, Свято Меду і т. д. і т. п.); облаштовані декілька туалетів з сучасними нормами зручностей; прибирання та підтримка чистоти на вулицях Нових Санжар здійснюється через функціонування спеціально-облаштованих вело-транспортних засобів, які систематично здійснюють об'їзд території; здійснено облаштування пляжних територій біля річки Ворскла, в тому числі з відкриттям спортивних майданчиків; за ініціативи місцевої громади в селищі висаджено більше 3000 кущів троянд, які представляють собою неповторну його окрасу і давно стали візитівкою Нових Санжар; місцевими активістами розроблена і впроваджується спеціалізована екскурсія “Маловідома Новосанжарщина” (Туризм як стимул розвитку громади, 30.07.2022 р.).

Організаторами соціально-просвітницького проекту “Маловідома Новосанжарщина” стали самі новосанжарці. Ідея створення маршруту виникла ще близько п'яти років тому, а так як невідомих фактів було багато, вдалося реалізувати її саме зараз. Разом вдалося зібрати матеріал та створити цікавий піший авторський туристичний маршрут по містечка.

Розпочинається екскурсія біля пам'ятного знаку Полтавської битви. Далі – стара школа, єврейське кладовище, місця тогочасних церков, фортець, масток графа Перцовича та інше. Приємним сюрпризом під час пішого походу, стає запрошення до молодіжного центру Друкарня, де можна трішки перепочити, випити прохолодної води, гарячого чаю/кави та пригоститися солодощами. Все це емоційно і інформативно, душевно і цікаво.

Справедливості ради слід зазначити, що в 2020 році, Нові Санжари, як назва населеного пункту на Полтавщині, обійшла шпальта чи не усіх провідних видань України і навіть світу. В лютому місяці того року, літак з Китаю доставив в Україну незаних до цього людей в масках. За вказівкою високопоставлених посадовців з Києва – вони для проходження обсервації, розселилися саме тут, у Нових Санжарах, точніше у військовому медичному центрі “Нові Санжари”. Тоді новосанжарівців встигли звинуватити в недоброзичливості, намагалися приклеїти масу “ярликів”. А за для об'єктивності процесу сюди прибув президент країни Володимир Зеленський, гвинтокрил якого здійснив посадку прями́сінько на місцевому пляжі. Пройде зовсім небагато часу, і сама доля вибере Нові Санжари, щоб вони показали свою гостинність без ковідних інтриг, а легендарний медико-оздоровчий заклад стане одним із центрів

прихистку біженців і реабілітації постраждалих від російської воєнної агресії. Все це стало предметом авторського публіцистичного доробку “Про війну, троянди і гаранта в Нових Санжарах” (Зінченко, 2022).

При підготовці дослідження про діяльність Новосанжарської громади, спробуємо проаналізувати її актив і пасив в контексті туристичного аспекту за останні роки.

До першої частини можна віднести: вдале використання природно-географічного розташування головного населеного пункту громади для розвитку туризму та лікувально-оздоровчих форм роботи; поєднання оздоровчого туризму з історико-культурною краєзнавчою спадщиною регіону; послідовність адміністративного управління, виважена кадрова політика у відношенні до розстановки спеціалістів даного напрямку работ; популяризацію громади в засобах масової інформації, соціальних мережах (Белобородова, 2022, с.88-89).

До пасиву (фактичних недоліків) належить: відсутність перспективного плану розвитку туризму місцевої громади; далеко негосподарське відношення до існуючої матеріальної бази туризму різних форм власності (за останні двадцять років – призупинили свою діяльність туристична база “Нові Санжари”, будинок відпочинку “Ворскла”, декілька дитячих таборів відпочинку); недостатнє з’єднання програм відвідин Новосанжарської громади туристами, що приїжджають в Полтаву, Миргород, Сорочинці (Сорочинська ярмарка); невикористання таких форм, як громадське обговорення питання тощо; відсутність в бюджеті громади статті витрат на туризм (Петрушенко, 2013).

Аналіз діяльності Новосанжарської громади в частині її туристичного спрямування, показує існуючі проблеми і скриті резерви, що могли би стати предметом додаткової уваги.

В числі останнього – може бути екологічний (або як його ще називають зелений) туризм. Для нього в Полтавській області, як і в цілому ряді суміжних областей, таких як Сумська, Черкаська, Київська (та інших областях України) існують практично всі передумови. Було б неправильно стверджувати, що його в даному регіоні не існує взагалі, проте аналіз доступних для вивчення джерел, засвідчує, що розвинутий він дуже слабо і потребує першочергової увагу саме місцевих громад (Ваврух, 2020, с. 33–34).

Світовий досвід екотуризму на сьогоднішній день надзвичайно великий і показує, як його перспективність, так і практичний аспект для місцевого населення (додаткове створення робочих місць, поповнення бюджету, залучення інвестицій). Цивілізований світ на сьогоднішній день все більше і більше переймається не просто екотуризмом, а комплексом життєвих екостандартів. В цьому контексті універсальні приклади показують країни Скандинавії.

Наведений нижче приклад засвідчує, як ставляться екопитання, зокрема в Норвегії, громадою Порсгрунна.

Щодо планів норвезької влади створення одного з найбільших у світі місць зберігання небезпечних відходів під містом і фіордом Бревік, Телемарк.

Люди, які живуть в Бревіку та Холмстранді (де наразі знаходиться смітник небезпечних відходів NOAH на острові Langøya), категорично проти планів компанії NOAH, що займається переробкою небезпечних відходів. Муніципалітет Порсгрунн повністю зруйнований цією компанією та урядом.

Незважаючи на місцевий опір і масові протести в Бревіку та навколишніх б муніципалітетах протягом останніх 4 років, практично неможливо отримати будь-яку позицію або висвітлити становище в норвезькій національній пресі

чи міжнародних ЗМІ. Власник NOAH, пан Бйорн Руне Г'єлстен, є одним із найбагатших і найвпливовіших людей у Норвегії, з багатьма впливовими зв'язками та величезною PR-компанією.

Норвегія любить, щоб її зображали борцем за навколишнє середовище, хоча це далеко не так. Щоб проілюструвати це, варто лише поглянути на той факт, що Норвегія була однією з двох країн, які проголосували проти міжнародної заборони на скидання відходів гірничої промисловості в море на великому природоохоронному саміті на Гаваях у 2016 році.

Норвегія відома своєю чистою та прекрасною природою, а уряд поважають у всьому світі як великого захисника навколишнього середовища та прав людини.

У 2003 році один з найбагатших бізнесменів Норвегії купив компанію NOAH AS разом з островом Лангойя за межами Холмстранда в Осло-фіорді. Історія Langøya з видобутку вапняку залишила величезні кратери, які на думку уряду будуть ідеальним місцем для утилізації токсичних відходів. Після того, як Бйорн Руне Г'єлстен придбав компанію, він збільшив імпорт небезпечних відходів до країн усієї Європи та Ізраїлю, щоб отримати якомога більше прибутку в найкоротші терміни.

Швидкість заповнення Лангойя щороку зростає через цей імпорт, і острів заповнюється набагато швидше, ніж очікувалося. Через це приблизно до 2022 року в Норвегії не буде місця для зберігання токсичних відходів, і європейський орган ESA стежить за невиконанням Норвегією Директиви ЄС щодо відходів. На додаток до цього, Норвегія підписала Базельську конвенцію, яка зобов'язує Норвегію розпочати більш циклічну економіку та переробку небезпечних відходів. Конвенція також зобов'язує Норвегію скоротити транскордонне перевезення небезпечних відходів.

Сучасні технології та дослідження показують, що немає необхідності застосовувати методи NOAH, оскільки і золу, і сірчану кислоту можна переробляти та використовувати повторно. Мікроелементи дорогоцінних металів стрімко зменшуються. З тією швидкістю, як світ споживає ресурси, наприклад, цинку, вони будуть використані до 2030 року, якщо не буде запроваджено кругову переробку відходів. Вкрай важливо, щоб якнайшвидше розпочали більш сталі споживання та управління відходами.

Компанія NOAH імпортує переважно токсичну золу та використовує її для змішування з сірчаною кислотою, що залишилася після виробництва пігменту американською компанією Kronos Titan у Фредрікстаді, Норвегія. Потім цю суспензію відкладають у старих кар'єрах на острові посеред найбільш густонаселеної території Норвегії. Ніхто не може гарантувати довгострокові наслідки та вплив на океан і навколишнє середовище в цілому, навіть якщо NOAH стверджує, що це безпечно. Осадкові породи Лангойя мають багато тріщин, і острів розташований в одній із найбільш схильних до землетрусів областей у Норвегії.

Оскільки Langøya майже заповнена доверху, компанія шукає нове місце для свого бізнесу та звернула увагу на історичне, химерне, прибережне місто Брев'єк у Телемаркі. Брев'єк має мережу шахт з вапняку, довжиною приблизно 250 км завдовжки, і ці вали перетинають територію під будинками та фіордом Брев'єк. Що й казати, населення категорично проти цієї затії.

Муніципалітет Порсгрунна наклав вето на плани NOAH у 2016 році, але уряд Норвегії подолав це вето, дозволивши NOAH продовжити свої плани.

Всесвітньо відома екологічна організація Bellona, очолювана Фредеріком Гауге, не тільки не заступилася за Брев'єк, але й фактично лобіює плани NOAH. "Беллона" протягом багатьох років непомітно працювала разом із NOAH, щоб отримати прибуток від "зелених цілей", і тепер кілька осіб, які займають високі посади в Bellona та NOAH, залучені до нової компанії BEVA AS (Bellona Batteries), що означає, що вони мають спільну мету: проішовхнути альтернативу Brevik і отримати величезний прибуток протягом наступних кількох десятиліть.

Це те, що норвезький уряд має намір залишити у спадок міжнародному суспільству.

Є зв'язки між відділами, інвесторами та іншими впливовими людьми. Якщо NOAH досягне своєї мети, майбутнє не лише Брев'єка, а й усього регіону Ослофіорд опиниться під загрозою. Коли ці токсини витікають у навколишнє середовище, якщо один із вантажних човнів перекидається або під час землетрусу, страшно думати про наслідки.

Подібний досвід може підказувати місцевим громадам України: ставити питання рішуче і принципово; добиватися якомога більшого розголосу проблеми; виділяти головне, в даному контексті, проблеми екології; дбати не тільки про сьогоднішній день громади, а про її життя на далеку перспективу, для майбутніх поколінь.

Вивчення ключових основ дослідження показує існування великої кількості питань, де місцева громада має вплив на туризм, і навпаки, де туризм впливає на місцеву громаду. В повсякденному житті, інколи втрачається відчуття важливості цього процесу, але він реально існує поза нашими особистими бажаннями його осмислювати (Максименко, 2021).

Роль науки, наукових досліджень саме і являється в акцентуванні уваги на дану реальність. Важливо узагальнювати існуючий досвід, враховувати арсенал здобутків місцевих громад різних країн світу. Для України це важливо в подвійному сенсі, адже вона переживає у зв'язку з її євроінтеграцією непростий процес з точки зору звільнення від певних місцевих стереотипів (інколи не найкращих) і місцевої ментальності.

Проблема ускладнюється війною російської федерації проти України. Країна переживає одну із глобальніших катастроф останнього століття: величезна кількість втрат, в тому числі серед місцевого населення, вимушене його переміщення з районів воєнних дій і тимчасово окупованих територій; встановлення окупаційних режимів, на деяких територіях місцевих громад, постійна ворожа інформаційна пропаганда; значні руйнації інфраструктури, житлового фонду місцевих громад, їх історико-культурних пам'яток, в тому числі саме місцевого значення; екологічна катастрофа, викликана підривом Каховської ГЕС; порушення логістичних зв'язків, різновидів транспортних коридорів; корегування бюджетів, значні витрати на питання оборони країни і соціального захисту населення (Смолій, 2022, с.55).

Це суттєво видозмінює діяльність місцевих громад, їх пріоритети, в тому числі корегує питання туризму. У зв'язку з цим набуває логіки необхідність додаткового осмислення вищезазначених процесів.

Авторитетну концепцію ключової ланки методології знаходимо у науковому доробку академіка Академії Педагогічних Наук України, директора інституту психології, професора Максименко Сергія Дмитровича (2022): "І ще раз про ключову ланку методології – методи", що була представлена на міжнародній науково-практичній конференції "Психологія та туризм" в Києві в травні 2022 року.

Методологічні підходи до формування політики місцевих громад в туризмі (як власне в напрямках іншої діяльності) мають базуватись: на виконанні законів своєї країни; на використанні історико-культурних традицій громади; на використанні можливостей природо-географічного і кліматичного характеру; на реалізації інтересів місцевого населення, їх потреб та запитів; на підтриманні екологічної складової реалізації туристичних проєктів; на баченні в туризмі покращення економічної складової функціонування громади і туризм громади – має працювати на громаду.

Слід зазначити, що сформовані методологічні підходи являються власним авторським баченням питання і представляють одну із граней практичного значення дослідження.

Менше всього може потребувати розшифровка першого пункту. Прерогатива законів загальнодержавного характеру юридично абсолютно очевидна над можливим рішенням місцевих рад. Місцеві громади повинні керуватися перш за все загальнодержавними інтересами (Максименко, 2000).

Використання історико-культурних традицій громади – це один із фундаментальних методологічних підходів в її життєдіяльності. Вони формують її ідентичність, виховують патріотизм у місцевого населення, створюють атмосферу привабливості для туристів.

Другий вид методологічних підходів для України важливий, в тому числі, у зв'язку з воєнною агресією проти неї – російської федерації, яка загострила питання збереження державного суверенітету і територіальної цілісності держави. Доречно зауважити, що в країні, ще після періоду першого Майдану (2004 року) внутрішній туризм патріотичної спрямованості суттєво виріс в своїх показниках (Киפק & Нелін, 2014, с.6). Тоді проведення екскурсій з відвідинами історико-культурних пам'яток, у порівнянні з початком 2000-го року, виросло майже на 20%, а в періоді послідуєчого десятиліття їх кількість збільшилася більше ніж удвічі. Українське суспільство намагається якомога більше орієнтуватися у своїй історії. Для її пізнання туризм і екскурсії одна із ефективних форм (Максименко, 2006, с.22).

Нещодавно, за ініціативи Клесівської територіальної громади (Рівненська область) – колишні бурштинові копальні перетворили на туристичний об'єкт (Слонєць, 2023). Тут активного проводяться екскурсії на квадроциклах за спеціальним маршрутом, який включає багато унікальних місць: гранітний кар'єр у формі гігантського амфітеатру, дендропарк, аналог “Тунелю кохання”, території видобутку бурштину, водойми тощо.

Третій фактор: природо-географічного і кліматичного характеру – це те, що найбільш часто використовують місцеві громади. Розуміння того, що він знаходиться у вільному доступі, робить його максимально привабливим і можливим для використання навіть при мінімальних бюджетах на туризм. Проте проаналізувавши доступні джерела інформації, приходимо до висновку, що тут недостатньо креативності, яка могла б осучаснити ці методи.

Логічно навести деякі існуючі приклади в Європі. Так, у Словаччині, протягом уже багатьох років існує такий досвід, як “школа на природі”. За ініціативи місцевих громад, тут організується навчальний процес, в поєднанні з екскурсіями та заняттям спортом, в популярних місцях природно-географічного середовища. Діти змінюють академічну обстановку на “школу на природі” (Khan Mala Musti, 2020, p. 118–119). Як показує практика, ефективність навчання лише зростає, і все це відбувається на свіжому повітрі і т. д. і т. п.

Надзвичайно важливим представляється четвертий метод – це реалізація інтересів місцевого населення, їх потреб та запитів. Ці питання для місцевих громад завжди були і залишаються ключовими.

Туризм для місцевих громад може і має бути джерелом поповнення бюджету, а для місцевого населення – додатковою можливістю працевлаштування.

В діяльності місцевих громад України все більше і більше проявляються ознаки державно-приватного партнерства – широкої форми співпраці між державним сектором (державними органами, установами, організаціями) і приватним, яка передбачає спільну реалізацію проектів або програм з використанням ресурсів і компетенцій кожної із сторін (Кифяк, 2023, с. 117–118).

У рамках державно-приватного партнерства, державний сектор та приватний готельно-туристичний сектор можуть спільно інвестувати у проекти і програми з різних сфер, таких як будівництво доріг, енергетика, забезпечення якості водопостачання та каналізації, охорони здоров'я, що є особливо актуальним для конкретних територіальних громад на регіональному рівні у співпраці з місцевим бізнесом.

Державно-приватне партнерство може бути вигідним для державного сектору, оскільки воно дає можливість залучити приватний капітал для реалізації проектів та програм, що знижує фінансове навантаження на державний і місцеві бюджети. З іншого боку, приватний сектор, зокрема туризму, отримує можливість реалізувати проекти в співпраці з державою, що забезпечує підвищення довіри до цих проектів та програм, що може бути важливим фактором для інвесторів.

Підтримка екологічної складової туристичних проектів – далеко не нова актуалізація завдань місцевих громад.

Не дивлячись на те, що ми розглядаємо її, як п'яту складову, по своїй значимості вона є чи не найголовнішою.

На сьогоднішній день ідеї і думки вчених, підкріплюються практичними діями місцевих громад. Новосанжарська місцева громада Полтавської області, на прикладі діяльності якої ґрунтується чимало положень даного дослідження, не є виключенням із правил. Тут давно і багато турбуються про екологічну складову місцевої громади.

При підготовці матеріалу дослідження було проведено невелике опитування жителів Нових Санжар, в тому числі про те, що або хто суттєво вплинув за минулі роки на підняття авторитету місцевої громади в питаннях екології та збереження навколишньої природи (Шевцов, 2019, с. 52).

Від більшості респондентів – було почуто відповідь, далеко нетипову для наукових висновків. Мова йшла про людський фактор, односельчани в своїй переважній більшості назвали Андрія Олександровича Реку, багаторічного голову селищної ради, народного депутата України. Саме за його каденції в місцевій громаді було зроблено надзвичайно багато для покращення питань екології в Нових Санжарах, розвитку місцевого туризму, формування в самих новосанжарців любові та поваги до місцевої громади, її природи та довкілля.

Тому серед наукових висновків статті – анонсується новий аспект – людський фактор.

Шостий метод. Метод економічний, планового формування доходів від місцевої туристичної діяльності.

Рекомендації місцевим громадам щодо вдосконалення впливу на туризм. Викладені положення другого (“Ключові основи дослідження”) та третього (“Методологічні підходи до формування політики місцевих громад в туризмі”) розділів представленої статті – надають підстави сформулювати деякі рекомендації місцевим громадам щодо вдосконалення їх впливу на туризм.

Для багатьох територіальних громад в Україні туризм є одним із пріоритетних напрямків розвитку. На територіях громад розташовані багаточисельні туристичні локації, національні парки та заповідники, музеї тощо.

Мар'яна Олеськів, голова Державного агентства розвитку туризму України зазначає: “Питання розвитку туризму потребує колаборації усіх учасників процесу. Якщо ми говоримо про державні об’єкти у громадах та їхній розвиток – вирішення цієї проблеми є доволі глибоким. І тут потрібне порозуміння на всіх рівнях: як державному, так і місцевому. Проте якщо це не стратегічні державні об’єкти, то їх потрібно передавати громадам, і думати про субвенції на їхній розвиток. Треба вчитися діалогу і стимулювати питання розвитку в кожному окремому випадку, залучення туристів без шкоди цьому об’єкту”.

Підтвердженням цього є і думка Віктора Подорожного генерального директора Директорату регіональної політики Міністерства розвитку громад і територій України: “Під час розробки стратегій розвитку територіальних громад важливо проаналізувати усі наявні історичні пам’ятки і зрозуміти, як можна їх ефективно використати. Хоч великі туристичні об’єкти перебувають в управлінні державою, не варто забувати, що розташовані вони саме на території громад. Завдяки комплексному підходу та синергії зусиль місцевої влади, науковців, представників бізнесу, експертів, із залученням активних мешканців громад та центральних органів виконавчої влади можна розвивати як туристичні продукти, так і супутні послуги навколо цих історичних пам’яток”.

Розвиток туризму в територіальних громадах дедалі частіше стає ключовим фактором для збільшення доходів та підвищення рівня життя місцевих жителів (Максименко, 2006, с. 24–25). Щоб розвивати туризм у громаді, перш за все необхідно дати відповідь на важливі запитання щодо об’єктів, які можна показати у громаді, наявності закладів з місцевою їжею та магазинів із сувенірною продукцією. Однак, для досягнення успіху в цій галузі, рекомендовано виконати ряд дій:

1. Розвиток інфраструктури: покращення інфраструктури має ключовим пріоритетом для розвитку туризму. Це включає покращення транспортних мереж, готелів, ресторанів та центрів туристичної інформації. Модернізація та розширення інфраструктури може допомогти залучити більше туристів і забезпечити кращі враження для відвідувачів.

2. Диверсифікація туристичних пропозицій: громади повинні прагнути диверсифікувати свої туристичні пропозиції, щоб залучити ширше коло відвідувачів. Це може включати популяризацію культурної спадщини, історичних місць, природних пам’яток, екотуризму, пригодницького туризму, гастрономії тощо. Таким чином територіальні громади можуть залучати різні типи туристів і продовжувати тривалість їхнього перебування (Illiaschenko & Strielkowski, 2018, p. 113).

3. Маркетинг і просування: ефективний маркетинг і просування мають бути важливими для залучення туристів у регіон. Територіальним громадам варто інвестувати в маркетингові кампанії для підвищення обізнаності про свої туристичні об’єкти та події. Використання різних маркетингових каналів, таких як соціальні мережі, веб-сайти, участь у міжнародних туристичних ярмарках, може допомогти охопити більшу аудиторію та збільшити кількість відвідувачів.

4. Навчання та розвиток потенціалу: розвиток навичок працівників, залучених у туристичний сектор, має бути важливим для надання високоякісних послуг туристам. Програми навчання можуть бути зосереджені на покращенні гостинності, обслуговування клієнтів, супровід екскурсій тощо. Інвестуючи в професійний

розвиток окремих осіб і компаній, громади можуть, покращити загальний відгук відвідувачів і сприяти подальшому розвитку туризму.

5. Сталий розвиток і відповідальний туризм. Громади можуть розробляти стратегії сталого туризму, просувати екологічні ініціативи та заохочувати відповідальну поведінку серед туристів. Захист природної та культурної спадщини, підтримка місцевого бізнесу та участь у громадських туристичних ініціативах має бути важливими компонентами сталого розвитку туризму.

6. Співпраця та партнерство: побудова партнерства із зацікавленими сторонами, включаючи державні установи, місцеві підприємства, особливо туристичні, громадські організації та туристичні асоціації, може зміцнити індустрію туризму. Спільні зусилля можуть передбачати обмін ресурсами, знаннями та передовим досвідом, а також спільні маркетингові кампанії та проекти розвитку інфраструктури. Спільна робота може допомогти створити більш згуртований і конкурентоспроможний туристичний сектор громади.

7. Всебічне залучення для даної проблематики наукової думки: формування моделей розвитку місцевих громад, використання їх туристичного потенціалу – на науковій основі, з урахуванням існуючих науково-методичних аналізів і розробок. Для прикладу: значна частина з них оформилася в матеріалах ряду конференцій.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, основним принципом розвитку туризму в територіальних громадах є залучення місцевих жителів і органів влади у туристичну діяльність. Корінні знання громади допомагають у збереженні навколишнього середовища та місцевої культури. Туризм може різними способами впливати на життя громади. Для деяких територіальних громад туризм може бути рушійною силою загального розвитку, а для інших він може спричинити негативні наслідки, такі як переміщення місцевого населення, щоб звільнити місце для туристичних об'єктів, виснаження місцевих ресурсів, збільшення вартості життя та комерціалізації культури. Ретельне планування туристичної діяльності територіальної громади є надзвичайно важливим для збільшення користі від туризму та мінімізації негативних наслідків. Формування політики місцевих громад у сфері туризму, в умовах територіально-адміністративного вдосконалення і євроінтеграційних процесів, – представляється питанням надзвичайно важливим і актуальним. Про це засвідчують і матеріали представленого дослідження. Важливим є теоретичне осмислення проблеми, що здійснювалися на підставі аналізу діяльності цілого ряду місцевих громад (як в Україні так і за її межами, в Європі), в першу чергу Новосанжарської Полтавської області, як середньостатистичної, і у зв'язку з цим показової, в поєднанні з практичними рекомендаціями, що сформуливалися в ході підготовки матеріалу.

Отримано результатами оцінки роботи місцевих громад в контексті її туристичної складової. Не має сумніву, що вони можуть бути цікавими і доступними в використанні для великої кількості місцевих громадян, які вбачають туризм – пріоритетом своєї діяльності.

Подальші дискусії в науковому середовищі щодо вищезазначеної проблематики можуть стати актуальною темою міжнародних науково-практичних конференцій. Їх проведення може бути з показових громад. Вони мають бути також спрямовані на вироблення концепції діяльності, з урахуванням реалій і наслідків російської агресії в Україні, а також з урахуванням неперевершеної ролі євроінтеграційних процесів, їх перспективності і значимості для усього світу, в тому числі для характеристики відновлення діяльності місцевих громад і туризму після епідемії COVID-19.

ЛІТЕРАТУРА

- Белобородова, М. (2022). Роль сільського туризму в сталому розвитку місцевої громади. *Науковий журнал “Економіка і регіон”*, 4(87), 86–94.
- Бессонова, С. (2020). Економіко-математичне моделювання екологічних витрат на сталий розвиток об'єднаних територіальних громад. *Моніторинг геологічних процесів та екологічного стану навколишнього середовища* : матер. XIV Міжнар. наук.-практ. конф. 1–5.
- Ваврух, М. (2018). *Нариси з історії української культури : архітектура, образотворче мистецтво, музика, театр, кіно*. Львів : Світ.
- Винниченко, Н. В. (2018). *Система управління бюджетом: наукові основи, сучасні тенденції, світовий досвід : монографія*. Суми : СумДУ.
- Вербицька, П. В., Хома, І. Я. (2015). *Історія української культури: європейський контекст : навч. посіб.* Львів : Львів. політехніка.
- Волохатий, С. (2021, Липень 28). Бренд громади та розвиток туризму – як це монетизувати? *Громадський простір* <https://www.prostir.ua/?news=brend-hromady-ta-rozvytok-turyzmu-yak-tse-monetyzuvaty>
- Гончарук, Н., Колєда, Г. (2018). Система управління сферою туризму в умовах децентралізації влади в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 4(39), 95–103.
- Дегтяренко, О. (2019). *Економіка : навч. посіб.* Суми : СумДУ.
- Задворний, С. (2022). Управління розвитком туризму в локальних спільнотах (досвід територіальних громад Хмельницької області). *Економіка та суспільство*, 46. <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2017>
- Закон України “Про добровільне об'єднання територіальних громад”. № 157-VIII § розд. XIII ст. 91 (2015). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>
- Закон України “Про курорти”. № 2026-III (2006). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-14#Text>
- Закон України “Про місцеве самоврядування”. № 280/97-ВР (1995). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-14#Text>
- Закон України “Про туризм”. № 324/95-ВР (1995). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>
- Захаркіна, Л. С. (2019). *Державне стимулювання інноваційного розвитку суб'єктів господарювання: методологічні засади, світовий та вітчизняний досвід : монографія*. Суми : СумДУ.
- Зінченко, В. (2022). Про війну, троянди і гаранта в Нових Санжарах. <https://www.facebook.com/profile.php?id=100003551202875>
- Іванов, А. (2021). Особливості управління сферою туризму в Україні в умовах адміністративно-територіальної реформи. *Розвиток методів управління та господарювання на транспорті*, 4 (77), 141–157.
- Кифяк, В. Ф. (ред) (2023). *Формування та управління брендинговими технологіями підприємств регіону в умовах євроінтеграції : монографія*. Чернівці : Чернів. торг.-екон. ін-т ДТЕУ.
- Кифяк, В., Нелін О. (2014). Актуальні питання правового регулювання туризму в Україні в контексті європейської інтеграції і гармонізації національного законодавства. *Юридична Україна*, 12, 4–9.
- Кобзева, Т.А. (2018). *Адміністративно-правове забезпечення управління фінансовою системою України : монографія*. Суми : СумДУ.

- Кудла, Н. Є. (2016). Активність органів місцевого самоврядування у розвитку туристичних послуг сільської місцевості Карпатського регіону (с. 152–164). *У Перспективи розвитку сільського та екологічного туризму в Україні: монографія*. Рівне : Видавець Олег Зень.
- Локальний туризм як інструмент економічного зростання громади (12 листопада 2021 р.)
https://ilug.gov.ua/news/lokalnij_turizm_jak_instrument_ekonomichnogo_zrostannja_gromadi
- Максименко, С. Д. (2015). Прогнозування психологічного розвитку особистості у генетичній психології. *Актуальні проблеми психології*, 38, 13–23.
- Максименко, С. Д. (2002). Перспективи регіональної політики України в контексті європейського досвіду. *Незалежний культурологічний часопис "І"*, 23, 11–19.
- Максименко, С. Д. (2023, Липень 5). Психологічні проблеми модернізації освіти в Україні. *Педагогічна газета*, с. 1–2.
- Максименко, С. Д. (2000). *Регіональна політика в країнах Європи: уроки для України*. Логос.
- Максименко, С. Д. (2001). Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу: політико-правовий аналіз. *Право України*, 10, 99–104.
- Марчук, О. (2020, Липень 27). Бурштинові місця – для туристів. Що готують на Рівненщині і чому чекають китайців.
<https://suspilne.media/50858-burstinovi-misca-dla-turistiv-so-gotuut-na-rivnensini-i-comu-cekaut-kitajciv/>
- Мельниченко, С. В., Авдан О. Г. (2021). *Туристичний бренд України: фактори впливу*. Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції “Туристичний та готельно-ресторанний бізнес в Україні: проблеми розвитку та регулювання”, 40–41. Черкаси: ЧДТУ.
- Мельниченко, С., Зікій, Н. (2019). Туристичні підприємства України: виклики реальності. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*, 3, 70–84.
- Мельниченко, С., Михайліченко, Г., Мезенцева, Г. (2020). Туристична сфера: вихід з карантину. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*, 20, 23–24.
- Назаренко, Д. (2022). Вплив природних та міграційних чинників на демографічну ситуацію сільської Михайлівської територіальної громади. *Полтавщина – земля моя свята*. Зб. кращих матеріалів XIII облас. красзнав. конф. учн. молоді, 90–91.
- Новосанжарська селищна територіальна громада (2022). Історія і сьогодення.
<https://www.novsan-rada.gov.ua/novi-sanzhary/>
- Петрушенко, Ю., Венцель В.Т., Височина А.В. (2020). *Фінансова політика місцевого розвитку : монографія*. Суми : СумДУ.
- Петрушенко, Ю. (ред.) (2013). *Місцевий розвиток за участі громади: інституційні та прикладні аспекти управління місцевим розвитком, орієнтованим на громаду : монографія*. Суми : СумДУ.
- Слонець, Б. (2023, Лютий 19). Бурштин на Рівненщині особливий завдяки кольору.
<https://rivnepost.rv.ua/news/burshstin-na-rivnenshchini-osobliviy-zavdyaki-koloru>
- Смолій, В.А. (ред.) (2022). *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі*. Київ : ТОВ Вид-во “Кліо”.
- Смолій, В., Гуржій, О. (1991). *Як і коли почала формуватися українська нація*. Київ : Наук. думка.
- Телетов, О. (2019). *Соціальна інфраструктура сучасних підприємств і територій : монографія*. Суми : Триторія.

- Усенко, Я. В. (2019). Основні проблеми кадрового забезпечення територіальних громад. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 49–52.
- Шевцов, Я. А. (2019). Процес децентралізації в Україні: важливість та наслідки. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 52–55.
- Žoldošová, K. (2016). *Človek a příroda. Štátní pedagogický ústav*
- Illiashenko, S.M. Strielkowski, W. (eds.). (2018). *Innovative management: theoretical, methodical, and applied grounds*. Prague: Prague Institute for Qualification Enhancement.
- Khan, B., Mala Musti, B. (2020). *COVID-19: the new economics for economies*. Nigeria : Kabod Limited.
- Kochova, H. (2015). Škola v prírode ako priestor pre prírodovedné vzdelávanie. *Prírodné vedy, vzdelávanie a spoločnosť*, 103–106.
- Yarova, I. Y., Mishenin, Y. (2019). *Methodology of formation of economic and socio-ecological indicators of economic activity in the context of national security. Emergence of public development: financial and legal aspects*. United Kingdom : Agenda Publishing House.
- Zinchenko, V. A. (2023). “Local communities and tourism”. International Workshop. New wave of migration in reaction to the full-scale Russian invasion in Ukraine. *Social and economic consequences for Ukraine and EU countries*, 17–18.

REFERENCES

- Bieloborodova, M. (2022). Rol silskoho turizmu v stalomu rozvytku mistsevoi hromady. *Naukovyi zhurnal “Ekonomika i rehion”*, 4(87), 86–94.
- Bessonova, S. (2020). Ekonomiko-matematychne modeliuвання ekolohichnykh vytrat na stalyy rozvytok obiednanykh terytorialnykh hromad. *Monitorynh heolohichnykh protsesiv ta ekolohichnoho stanu navkolyshnoho seredovysshcha* : mater. XIV Mizhnar. nauk.-prakt. konf. 1–5.
- Vavrukh, M. (2018). *Narysy z istorii ukrainskoi kultury : arkhitektura, obrazotvorche mystetstvo, muzyka, teatr, kino*. Lviv : Svit.
- Vynnychenko, N. V. (2018). *Systema upravlinnia biudzhetom: naukovi osnovy, suchasni tendentsii, svitovi dosvid : monohrafiia*. Sumy : SumDU.
- Verbytska, P. V., Khoma, I. Ya. (2015). *Istoriia ukrainskoi kultury: yevropeiskyi kontekst : navch. posib*. Lviv : Lviv. politekhnik.
- Volokhatyi, S. (2021, Lypen 28). Brend hromady ta rozvytok turizmu – yak tse monetyzuvaty? *Hromadskyi prostir* <https://www.prostir.ua/?news=brend-hromady-ta-rozvytok-turizmu-yak-tse-monetyzuvaty>
- Honcharuk, N., Kolieda, H. (2018). Systema upravlinnia sferoiu turizmu v umovakh detsentralizatsii vlady v Ukraini. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriadiuvannia*. 4(39), 95–103.
- Dehtiarenko, O. (2019). *Ekonomika : navch. posib*. Sumy : SumDU.
- Zadvornyi, S. (2022). Upravlinnia rozvytkom turizmu v lokalnykh spilnotakh (dosvid terytorialnykh hromad Khmelnytskoi oblasti). *Ekonomika ta suspilstvo*, 46. <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2017>
- Zakon Ukrainy “Pro dobrovilne ob’iednannia terytorialnykh hromad”. № 157-VIII § rozd. XIII st. 91 (2015). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>
- Zakon Ukrainy “Pro kurorty”. № 2026-III (2006). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-14#Text>

- Zakon Ukrainy “Pro mistseve samovriaduvannia”. № 280/97-VR (1995).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-14#Text>
- Zakon Ukrainy “Pro turyzm”. № 324/95-VR (1995).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>
- Zakharkina, L.S. (2019). *Derzhavne stymuliuvannia innovatsiinoho rozvytku subiektiv hospodariuvannia: metodolohichni zasady, svitovi ta vitchyzniani dosvid : monohrafiia*. Sumy : SumDU.
- Zinchenko, V. (2022). Pro viinu, troiandy i haranta v Novykh Sanzharakh.
<https://www.facebook.com/profile.php?id=100003551202875>
- Ivanov, A. (2021). Osoblyvosti upravlinnia sferoiu turyzmu v Ukraini v umovakh administratyvno-terytorialnoi reformy. *Rozvytok metodiv upravlinnia ta hospodariuvannia na transporti, 4 (77)*, 141–157.
- Kyfiak, V.F. (red) (2023). *Formuvannia ta upravlinnia brendynhovymy tekhnolohiiamy pidpriemstv rehionu v umovakh yevrointehratsii : monohrafiia*. Chernivtsi : Cherniv. torh.-ekon. in-t DTEU.
- Kyfiak, V., Nelin O. (2014). Aktualni pytannia pravovoho rehuliuвання turyzmu v Ukraini v konteksti yevropeiskoi intehratsii i harmonizatsii natsionalnogo zakonodavstva. *Yurydychna Ukraina, 12*, 4–9.
- Kobzeva, T.A. (2018). *Administratyvno-pravove zabezpechennia upravlinnia finansovoiu systemoiu Ukrainy : monohrafiia*. Sumy : SumDU.
- Kudla, N. Ye. (2016). Aktyvnist orhaniv mistsevoho samovriaduvannia u rozvytku turystychnykh posluh silskoi mistsevosti Karpatskoho rehionu (s. 152–164). *U Perspektyvy rozvytku silskoho ta ekolohichnogo turyzmu v Ukraini: monohrafiia*. Rivne : Vydavets Oleh Zen.
- Lokalnyi turyzm yak instrument ekonomichnogo zrostantia hromady (12 lystopada 2021 r.)
https://ilug.gov.ua/news/lokalnij_turizm_jak_instrument_ekonomichnogo_zrostantija_gromadi
- Maksymenko, S. D. (2015). Prohnozuvannia psykhologichnogo rozvytku osobystosti u henetychnii psykhologii. *Aktualni problemy psykhologii, 38*, 13–23.
- Maksymenko, S. D. (2002). Perspektyvy rehionalnoi polityky Ukrainy v konteksti yevropeiskoho dosvidu. *Nezalezhnyi kulturolohichni chasopys “Yi”, 23*, 11–19.
- Maksymenko, S. D. (2023, Lypen 5). Psykhologichni problemy modernizatsii osvity v Ukraini. *Pedahohichna hazeta*, s. 1–2.
- Maksymenko, S. D. (2000). *Rehionalna polityka v krainakh Yevropy: uroky dlia Ukrainy*. Lohos.
- Maksymenko, S. D. (2001). Stratehiia intehratsii Ukrainy do Yevropeiskoho Soiuzu: polityko-pravovi analiz. *Pravo Ukrainy, 10*, 99–104.
- Marchuk, O. (2020, Lypen 27). Burshtynovi mistsia – dlia turistiv. Sheho hotuiut na Rivnenshchyni i chomu chekaiut kytaitsiv <https://suspilne.media/50858-burstynovimisca-dla-turistiv-so-gotuut-na-rivnensini-i-comu-cekaut-kitajciv/>
- Melnychenko, S. V., Avdan O. H. (2021). *Turystychni brend Ukrainy: faktory vplyvu*. Materialy XII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Turystychni ta hotelno-restoranni biznes v Ukraini: problemy rozvytku ta rehuliuвання”, 40–41. Cherkasy: ChDTU.
- Melnychenko, S., Zikii, N. (2019). Turystychni pidpriemstva Ukrainy: vyklyky realnosti. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo torhovelno-ekonomichnogo universytetu, 3*, 70–84.
- Melnychenko, S., Mykhailichenko, H., Mezentseva, H. (2020). Turystychna sfera: vykhid z karantynu. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo, 20*, 23–24.

- Nazarenko, D. (2022). Vplyv pryrodnykh ta mihratsiinykh chynnykiv na demohrafichnu sytuatsiiu silskoi Mykhailivskoi terytorialnoi hromady. *Poltavshchyna – zemlia moia sviata*. Zb. krashchykh materialiv XIII oblas. kraiezn. konf. uchn. molodi, 90–91.
- Novosanzharska selyshchna terytorialna hromada (2022). Istoriiia i sohodennia <https://www.novsan-rada.gov.ua/novi-sanzhary/>
- Petrushenko, Yu., Ventsel V.T., Vysochyna A.V. (2020). *Finansova polityka mistsevoho rozvytku : monohrafiia*. Sumy : SumDU.
- Petrushenko, Yu. (red.) (2013). *Mistsevyi rozvytok za uchasti hromady: instytutsiini ta prykladni aspekty upravlinnia mistsevym rozvytkom, oriientovanyim na hromadu : monohrafiia*. Sumy : SumDU.
- Slonets, B. (2023, Liutyi 19). Burshtyn na Rivnenshchyni osoblyvyi zavdyaki koloru. <https://rivnepost.rv.ua/news/burshtyn-na-rivnenshchyni-osoblyvyi-zavdyaki-koloru>
- Smolii, V.A. (red.) (2022). *Za Identychnist i Nezalezhnist. Viina Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy, heopolitychni paraleli*. Kyiv : TOV Vyd-vo “Klio”.
- Smolii, V., Hurzhii, O. (1991). *Yak i koly pochala formuvatysia ukrainska natsiia*. Kyiv : Nauk. dumka.
- Tielietov, O. (2019). *Sotsialna infrastruktura suchasnykh pidpriemstv i terytorii : monohrafiia*. Sumy : Trytoriia.
- Usenko, Ya.V. (2019). Osnovni problemy kadrovoho zabezpechennia terytorialnykh hromad. *Reformuvannia pravovoi systemy v konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv: materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 49–52.
- Shevtsov, Ya.A. (2019). Protse detsentralizatsii v Ukraini: vazhlyvist ta naslidky. *Reformuvannia pravovoi systemy v konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv: materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 52–55.